

Gramatika dyadického textu

OL'GA ŠKVARENINOVÁ
(Bratislava)

Súčasná jazykoveda obracia svoju pozornosť na text. Prudko sa rozvíja štylistika textu. Vo výskume se však len zriedkavo berie zreteľ na to, že okrem jazykových prostriedkov fungujú v texte a v reči aj prostriedky mimojazykové a že verbálne prostriedky sa s neverbálnymi môžu navzájom oplyvňovať, doplňovať alebo aj suplovať. Fungovanie týchto javov je najpreukaznejšie v živom texte, formovanom dialogickým postupom.

Najčastejším a najprirodzenejším typom dialogickej komunikácie je dyadická komunikácia - komunikácia realizovaná v maximálne osobnej až intímnej situácii. V odvornej jazykovednej literatúre sa však dyadická komunikácia spomína len sporadicky; uplatňujú sa najmä psychologické, sociologické a sociolingvistické prístupy. Spomeňme aspoň takých autorov, ako D. E. Allen, S. Duncan, K. Ehlich, S. Feldstein, R. F. Guy, K. Heller, J. Křivohlavý, O. Müllerová, M. Morávek, O. Škvareninová. Pojem dyadická komunikácia vznikol z termínu *dyad* (z gréckeho *dyo*), ktorým sa označuje sociálne identifikovateľná dvojica, pár. Vo vol'nom preklade dyadická komunikácia znamená konverzácia, dôverná, intímna, neviazaná komunikácia v najužšom sociálnom kruhu. Dyadická komunikácia je pre človeka najprirodzenejší sociálny kontaktný proces: dieťa musí prejsť nejskôr procesom dyadickej komunikácie a až potom môže vstupovať do skupinovej komunikácie; malé dieťa využíva v dyáde to, čo neskôr každý dospelý človek: komunikuje neverbálne i verbálne a jeho interakciu ovplyvňujú mnohé mimojazykové faktory. Dyadickú komunikáciu môžeme definovať v tom zmysle, že ide o špecifický typ dialógu realizovaného interakčne v konkrétnej, maximálne osobnej situácii medzi dvoma komunikantmi s uplatnením verbálnych, ale najmä neverbálnych prvkov rôznych semiotických rovín. Počas takejto dyadickej komunikácie sa konštituuje dyadický text.

Základnou vlastnosťou dyadického textu je, že môže vzniknúť len v procese špecifickej interakcie. Je to interakcia nie ruptúrovaných replík, lež potenciálne zliatych replík až natoľko, ako to pozorujeme v konverzácii nepočujúcich, ktorých repliky sú vyjadrované simultánne posunkami, mimikou, polohou tela, kontakmi očí a zlievajú sa akoby v homogénny text. Dyadický text akoby zotieral hranice medzi jeho prvkami - "replikami".

V dyadickom texte je dôraz na konektoroch, ktoré sa takmer prekrývajú a v dvojitom texte splyvajú v jednoliaty celok. Ako je to možné? Iba tak, že výrazovými a výstavbovými prostriedkami sú tu prvky z rôznych semiotických rovín, takže môžu odrazu fungovať viaceré v komplementárnom alebo suplementárnom vzťahu: hovoriaci odrazu hovorí aj gestikuluje, mení polohu tela atď. a na jeho repliku (lepšie povedané - do jeho repliky) sa napája počúvajúci.

Špecifickou vlastnosťou dyadického textu je ďalej to, že existuje vždy len v situácii *hic et nunc* - jednota miesta a času je jeho imanentnou podmienkou. Touto vlastnosťou sa evidentne odlišuje od klasického dialógu, ktorého repliky môžu byť izolované časom i priestorom, podobne ako to umožňuje napríklad listová korešpondencia medzi autorom textu a jeho adresátom. D. E. Allen a F. Guy (1974) hovoria, že dyadický vzťah je interakcia medzi dvoma partnerami, ktorá sa realizuje v reálnom časovom úseku.

Dyadický text (okrem rituálnych dvojreplík - ako je pozdrav s odpoveďou, poďakovanie s odpoveďou a podobne) prebieha medzi dvoma osobami buď izolovane alebo retazovite v kolektíve. Pokiaľ ide o uplatňovanie výrazových prostriedkov, možno hovoriť o nesymetrii verbálnych a neverbálnych prvkov spravidla v prevahe neverbálnych prvkov, ktoré sú príznačné pre živý osobný dialóg.- Vychádzajúc z uvedených téz uvedieme výsledky výskumu zameraného na opis základnej štylistickej podoby dyadického textu v slovenčine. Mohli by sme hovoriť aj o prostriedkoch vytvárajúcich gramatiku dyadického textu (pozri aj S. Duncan 1973).

Na začiatku prvej repliky v úvode dyadickej komunikácie je najčastejšie pozdrav, ktorý poskytuje aj informáciu o vzájomnom vzťahu medzi komunikantmi. Rýchle tempo výstavby dyadického textu a bližší vzťah medzi partnerami dovoľujú realizovať pozdrav aj formou proziopézy: 'bré ráno, 'brý večer, 'hoj alebo len skrátenou formou *ráno, večer*. Na začiatku dyadického textu sa často vyskytujú oslovenia. Oslovenie ako komunikačný prvok sa využíva nielen na nadviazanie kontaktu medzi partnerami, na zmenšenie vzdialenosti medzi nimi, na upútanie partnerovej pozornosti, ale určuje aj charakter celého dyadického textu. V každom oslovení je evidentne zakomponovaný vzťah medzi partnerami. Proziopéza i oslo-

venie bývajú často kombinované s citoslovcami a inými, neartikulovanými zvukmi, ktoré v tomto prípade môžu stáť aj samostatne. V dyadickom texte sa na jeho začiatku nezriedka vyskytujú aj niektoré uvádzacie častice. Tieto verbálne prostriedky často dopĺňa pauza, ktorej funkciou je zvýšiť záujem partnera o predmet rozhovoru, prípadne sám hovoriaci takto hl'adá čo najadekvátnejší verbálny text na vyjadrenie informácií, svojich pocitov a postojov. Z neverbálnych prostriedkov sa najčastejšie vyskytuje pohl'ad, pohyb hlavou, úsmev, zmena postúry voči druhému partnerovi, zmenšenie proxemiky, haptika, kontaktné gesto. Často sa verbálna zložka realizuje až po vzájomných neverbálnych signáloch medzi obidvoma partnermi, prípadne takmer súčasne.

Bezprostrednými reakciami na vzájemné repliky sú elízia a aktuálne členenie, kedy partneri vypúšťajú z dyadického textu verbálny text známy z kontextu a zo situácie, a akcentujú slová, ktoré sú nosné. Verbálnou bezprostrednou reakciou sú ďalej reakčné signály (*áno, veru, hej, nie, iste(že)*) a citoslovčia (*ó, ach, he, ha*), ktoré predstavujú veľmi krátku repliku (odpoveď) na repliku partnera. Takéto krátke repliky naznačujú, že emitent nechce dlho hovoriť. V dyadickom texte sa však reakčné signály často kombinujú s verbálnym textom, ktorý rozširuje a dopĺňa informáciu, prípadne slúži aj ako prostriedok na pokračovanie v komunikácii. Interjekcie v reči manifestujú rýchle reakciu na partnerovu repliku, reakciu, v ktorej emitent vyjadruje svoje pocity vyvolané partnerovu replikou. Sem patria aj oslovenia, ktoré sú intonačne príbuzné reakčným signálom a citoslovciam, a echo-vety. Echo-vetami adresát opakuje celú predchádzajúcu repliku alebo len jej časť. Týmito vetami, ako bezprostrednými reakciami, vyjadruje svoju nedôveru k obsahu informácie, neguje ju, hyperbolizuje, alebo vyjadruje svoj údiv, úžas nad jej obsahom. Echo-vety bývajú doplnené aj rozširujúcim informačným verbálnym prostriedkom, napríklad *povedali ste, že; vraj; prepáč; naozaj*. Text, v ktorom prevažujú spomenuté verbálne výrazové prostriedky, nám svojou štylistikou pripomína kvízové rozhovory, ktoré gramaticky nie sú explikované, obsahovo sú úplné. Takýto dyadický text tvoria najmä substantíva, vynechávajú sa plnovýznamové slová a východiská výpovedí. Preto sa bezprostredné reakcie na vzájomné repliky vyjadrujú krátkymi, kusými, skrátenými vetami, ktoré sú jadrom dyadickej komunikácie. Z neverbálnych prostriedkov sú okamžitými reakciami na partnerovu repliku najmä súhlasné a nesúhlasné pohyby hlavou, súhlasné a odmietavé gesto, mimika (niekedy aj grimasy), zmena smeru a intenzity pohl'adu, pohyby očami, zmena proxemiky, ba i zamlčanie odpovede kvalifikujeme ako bezprostrednú reakciu na predchádzajúcu repliku. Všetky spomenuté verbálne a neverbálne výrazové prostriedky manifestujú rýchlu reakciu, ktorou hovoriaci dáva najavo bezprostredné pocity, vyvolané partnerovu replikou alebo situáciou.

Ako výzvu adresátovi na reakciu možno využiť elíziu, realizovanú prostredníctvom otázok a odpovedí. Z repliky je elidovaný ten verbálny text, ktorý hovoriaci nepokladá za dôležitý. Treba pripomenúť, že ak sa dyadická komunikácia realizuje iba prostredníctvom otázok jedného participanta a odpovedí druhého participanta, v dominantnej pozícii je ten, kto sa pýta; po troch minútach sme však zistili znižovanie jeho vplyvu. Vyzvať adresáta, aby reagoval, možno aj oslovením, často kombinovaným cistoslovcami, a echo-vetami. Typickým príkladom sú tu aj dôvetku typu: *či nie, nie je tak, no nie, však, ozaj, pravda, teda, vari*, ale aj citoslovčia a iné, neartikulované zvuky vo funkcii dôvetkov: *nó, hm, há, ech*. Dôvetok je tu úsečná, najčastejšie opytovacia formula, ktorá sa uvádza prevažne ako vetný apendix. Ním hovoriaci nielen vzyva adresáta, aby promptne reagoval na jeho repliku, ale súčasne si overuje, ako adresát jeho repliku alebo niektorú jej časť pochopil. Dôvetky majú v dyadickom texte silnú konektívnu funkciu: spájajú, o čom sa hovorí bude hovoriť s tým, čo se povedalo. Vždy sú oddelené od ostatnej časti repliky intonačne a často ich sprevádzajú také neverbálne prostriedky, ako pohl'ad na percipienta, pohyb hlavou, gestikulácia. Odpoveď na dôvetok - i keď nebýva vždy verbálne formulovaná - obsahuje často iba súhlasnesúhlas s tým, čo se povedalo. Treba ešte spomenúť aj subjektívnu apoiopézu, ktorá vzniká v spon-tánnej reči, možno v stresovej alebo konfliktnej situácii bez uvedomovania si spôsobu dokončenia repliky. Svojou štylizáciou priam núti poslucháča, aby reago-val - najčastejšie otázkou. Z neverbálnych prostriedkov sem zaraďujeme haptiku, gestikuláciu, mimiku, zmenšenie proxemiky.

Častým modifikujúcim prostriedkom uplatňovaným v grammatike dyadického textu je opakovanie výpovede hovoriaceho. Môže se kryť verbálne a intonačne s predchádzajúcou výpoveďou, alebo mu môže dať partner totožnú verbálnu podobu s odlišnou intonáciou. Opakovať sa môže celá výpoveď, jej časť alebo len jedno slovo. Niekedy takéto opakovanie odkrýva z hl'adiska prijímatel'a iné jadro, než mal na mysli hovoriaci. Každý komunikant svojou formuláciou výpovede tak akcentuje inú časť. Ako opakovanie výpovede môžeme kvalifikovať aj echo-vety, ktoré provokujú partnera zopakovať alebo potvrdiť informáciu a ktorými sa žiada bližšie objasnenie. Ďalej sa často používa aj špeciálny typ echo-otázky, takzvaná otázka o otázke. Uvedené typy verbálnych replík bývajú zdôraznené sprievodným gestom, mimikou, zmenou polohy tela a vzájomnej vzdialenosti.

Modifikujúcim prostriedkom dyadického textu je aj dokončenie výpovede hovoriaceho. Stáva sa to vtedy, keď hovoriaci sám nechce, nemôže alebo nevie dokončiť svoju repliku. Vtedy hovoriaci signalizuje to, že už skončil a že nebude ďalej pokračovať vo svojej - i keď neukončenej - replike znížením hlasu a even-

tuálnou prázdnu pauzou. Hovoriaci sa v tomto momente pozerá na počúvajúceho a svojím pohľadom mu naznačuje, aby sa ujal slova. Počúvajúci v onom momente sústredí svoj pohľad na hovoriaceho a keď sa ujme slova, súčasne svoj pohľad odvráti. Dokončenie výpovede emitenta však môže nastať aj v takom prípade, keď sa percipient chce rýchlo ujať slova z rozličných dôvodov (napríklad si myslí, že vie o danej skutočnosti viac ako jeho partner). Vtedy počúvajúci hlasno vdýchne, často vyplní pauzu hovoriaceho rôznymi neartikulovanými zvukmi, ako *ach, ech, ehm* atď., pozerá sa na partnera a dokončí jeho repliku. Ak však prvý hovoriaci nechce, aby jeho partner ďalej pokračoval, spravidla ho zastaví výpoveďami typu *Prepač, teraz hovorím ja. Počkaj ešte chvíľ u. Ešte toto ti poviem*. Prvý hovoriaci bezprostredne po opätovnom ujatí sa slova začne hlasnejšie hovoriť, redukuje prázdne pauzy na minimum a zvýši počet vyplnených páuz. Súčasne odvráti svoj pohľad.

Ako prostriedok vyzývajúci partnera na bližšie objasnenie jeho výpovede sa používajú echo-otázky, ktoré hovoriaci často doplní rozširujúcim informačným verbálnym prostriedkom, napríklad *povedali ste, že; čo má znamenať, chceš povedať vraj; prepáč; naozaj*. Emitent tu uplatňuje aj eliptické otázky, v ktorých vypúšťa z partnerovho predchádzajúceho textu tú časť, ktorú nepotrebuje bližšie objasniť. Na bližšie objasnenie sa používajú aj citoslovčia a iné, neartikulované zvuky, ktorými hovoriaci promptne partnerovi naznačuje aj svoj vzťah k počutej informácii. Všetky uvedené verbálne výrazové prostriedky sa v dyadickom texte v tejto funkcii uplatňujú s adekvátnou intonáciou. Na ten istý cieľ sa z neverbálnych výrazových prostriedkov najčastejšie využíva mimika vyjadrujúca prekvapenie, údiv, úžas, nechápavosť, ďalej zmena postúry, zmenšenie proxemiky, nahnutie jednej ušnice rukou smerom k partnerovi, adekvátna gestikulácia.

V záverečných replikách sa spravidla uplatňujú oslovenia, ktoré sa častejšie vyskytujú na úplnom konci poslednej repliky ako na jej začiatku. Oslovenia sa tu často kombinujú s proziopézami, ktoré však môžu stáť v záverečnej replike aj samostatne: *'skávam, 'hoj, 'kujem* a podobne. Nezriedka sa uplatňujú aj finálové častice *nuž, tak, teda*, ktoré predstavujú mäkký začiatok záverečnej repliky, prípadne aj zmenu témy - z komunikácie na jej záver. Z neverbálnych prostriedkov sa tu vyskytuje odstup hovoriaceho, odvrátenie očí, finálové gesto naznačujúce koniec, uvoľnenie postúry, viditeľná zmena polohy tela (pozorovali sme najmä nasmerovanie chodidiel oboch participantov smerom od partnera), alebo aj dotyk.

Uvedená štylistická podoba dyadického textu v slovenčine si nerobí nárok na podanie vyčerpujúcich signálov a pravidiel realiovaných v dyadickom komunikačnom procese. Má byť vhodným stimulom a zdrojom námetov pre ďalší výskum

výrazových prostriedkov, ktoré človek v komunikácii uplatňuje. Výsledkami nášho výskumu dokumentujeme fakt, že v živých textoch, najmä v spontánnych a subjektívnych alebo intímnych prejavoch sa uplatňujú také verbálne a neverbálne výrazové prostriedky, že môžeme hovoriť o gramatike dyadického textu.

Literatúra

- Allen D. E., Guy R. F., 1974, *Conversation Analysis. The Sociology of Talk*, The Hague.
- Ducan S., 1973, *Toward a Grammar for Dyadic Conversation*, "Semiotica" 9, s. 29-46.
- Ehlich K., 1981, *Schulicher Diskurs als Dialog? — Dialogforschung*, red. P. Schröder, H. Steger, Düsseldorf, s. 334-369.
- Feldstein S., 1972, *Temporal Patterns of Dialogue. — Studies in Dyadic Communication*, red. A. W. Siegman, B. Pope, New York, s. 91-115.
- Heller K., 1972, *Interview Structure and Interview Style in Initial Interviews. — Studies in Dyadic Communication*, red. A. W. Siegman, B. Pope, New York, s. 9-28.
- Křivohlavý J., 1988, *Jak si navzájem lépe porozumíme*, Praha: Svoboda.
- Morávek M., Müllerová O., 1976, *Dyadická komunikace*, "Slovo a slovesnost" 37, s. 195-201.
- Sabolová O., 1983, *Oslovovanie v slovenčine*, "Studia Academica Slovaca" 12, red. J. Mistrík, Bratislava, s. 457-468.
- Škvareninová O., 1993, *Dyadický text. — Text a kontext*, red. F. Ruščák, Prešov: Pedagogická fakulta v Prešove UPJŠ v Košiciach, s. 82-86.

A Grammar of Dyadic Text

In the text dyadic communication is defined as a specific type of dialogue which is realized interactionally in a concrete, maximal personal situation between two partners who use verbal and nonverbal elements of different semiotical levels. During dyadic communication dyadic text is being produced. Dyadic text has its own typical stylistics formed by verbal and nonverbal elements which represent grammar of dyadic text. All these elements are divided into the – following – groups: the opening of dyadic communication, the immediate activity, the request for activity, the repetition of speaker's statement, the completion of speaker's statement, the request for clarification, the closing of dyadic communication. Our research shows that in dyadic communication such specific verbal and nonverbal elements are used that we can talk about grammar of dyadic text.